
BODOVICS ÉVA

1873 – EGY NEHÉZ ÉV A KÖZIGAZGATÁS SZEMÉVEL*

1873 nem tartozott a könnyen feledhető évek közé. A kortársak gyakran emlegették a „három K éve”-ként: krach, kolera, kiállítás,¹ értve ez utóbbi alatt a bécsi világkiállítást, melytől a gazdaság felélénkítését várták. Az országon végigsöprő kolera, a gazdasági válság és a helyenként jelentkező ínség hosszú időre nyomot hagyott az emberek emlékezetében. Egy is elegendő lett volna e nehézségek közül, nemhogy három egyszerre. Az északkeleti régiót különösen próbára tette ez az év, hiszen nemcsak a kolera, de a földrajzi adottságok okán a kedvezőtlen aratású évek miatt előállt ínség is sokkalta nagyobb mérvben érintette, mint az ország más területeit.

Az alispáni és szolgabírói jelentésekre, valamint a törvényhatósági bizottság jegyzőkönyveire alapozva tanulmányomban összehasonlító vizsgálat keretében kívánom bemutatni azt, hogy a Borsod és Zemplén vármegyei közigazgatás milyen konkrét problémákkal találta szembe magát az 1872–73. év folyamán, s hogyan próbált úrrá lenni e hármas válsághelyzeten.

A kolerajárvány

A régebbi kolerajárványok során kikísérletezett válságkezelési mechanizmus már 1871-ben életbe lépett, amikor novemberben az akkori belügyminiszter, Tóth Vilmos felhívta a figyelmet az Oroszország galíciai határainál megjelent járványra, s még ebben az évben kijelölték a védekezés irányítását gyakorló bizottmányt. A következő év augusztusáig azonban nem volt szükség tényleges intézkedésre. Amikor viszont a járvány elérte az Osztrák–Magyar Monarchia határát, beindították a közigazgatási gépezetet: 1872. augusztus 26-án a belügyminiszter kiküldte a kidolgozott kolerautasítást a törvényhatóságoknak.² Szeptemberben pedig a járvánnyal szembeni helyes magatartásra való felkészítés érdekében közzétették a belügyminiszteri felkérésre készült *Népszerű oktatás a cholera járvány tárgyában* című tájékoztatót, amelyet amellet, hogy

* A tanulmány az NKFI FK 128 978 Tudás, tájkép, nemzet és birodalom projekt támogatásával készült.

1 *Freystadtler Jenő*: A különcc vallomása. 8 Órai Újság, 1938. szeptember 16. 6. Idézi: *Kövér György*: Válság válság hátán: a 19. század. In: Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok Magyarhonban a 19. és 20. században. A szombathelyi Mediawave Fesztivál keretében 2010. május 5-én megrendezett tudományos konferencia előadásai. Szerk. Katona Csaba. Szombathely 2011. 18.

2 *Sipos András*: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. In: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. Szerk. Gyáni Gábor. Bp. 1998. 121–122.

minden törvényhatóságához eljuttattak, a sajtóban is leközltek.³ Ebből megtudhatták az emberek, hogy milyen tünetekkel jár a kolera, hogyan kell ellene védekezni, és miként kell a megbetegedetteket kezelni. A nyolc pontba szedett rövid ismertető több olyan elemet is tartalmazott, amelyeket a korábbi kolerajárványok idején vagy még korábban, a pestis megjelenésekor is jónak láttak a lakossággal közölni.

Ahogy teltek a napok, egyre aggasztóbb hírek érkeztek a határvidékekről, illetve az országban szórványosan előforduló megbetegedésekről. Mindezek ellenére adminisztratív szinten egészen novemberig nem történtek lényeges lépések a járványkezelés terén a vizsgált megyékben. Mivel a kolera ezúttal is kelet felől érkezett az országba, Zemplénben, egészen pontosan Szerencsen november 5-én regisztrálták az első megbetegedést,⁴ míg Borsodban csak néhány nappal később, november 12-én Miskolcon.⁵ Érdekes módon az első két miskolci s egyben borsodi kolerás személy nem a szomszédos Zemplén felől, ahol már ekkor több helyen és súlyosabb formában jelentkezett a kór, hanem Pest-Budáról érkezett a városba.

A kolera megjelenésére adott első válaszként – a közigazgatás szintjén – megszervezték a megyei kolerabizottságokat, majd pedig a településeiket. A kolerabizottság feladata volt, hogy a házakat, portákat ellenőrizzék, ügyeljenek a járvánnyal kapcsolatos előírások betartására, azaz elsősorban a tisztaságra, a fertőtlenítésre és a rendszeres szellőztetésre. A biztosok feladata volt többnyire a betegek bejelentése is. A helyi értelmiség képviselőjében, illetve a közösségben betöltött központi szerepük okán – hiszen nemcsak tekintélyük volt a községben, hanem majdnem mindenkit személy szerint is ismertek – a bizottságok vezetését legtöbbször a helyi lelkész vagy tanító látta el.

A járvány hatásos kezeléséhez elengedhetetlen volt, hogy a hatóságok és az egészségügyi személyzet minél hamarabb értesüljön az új megbetegedésekről. Ehhez az kellett, hogy valaki a helyszínen rendszeresen felügyelje a lakosság egészségügyi állapotát. Ezt a feladatot részben az imént ismertetett kolerabizottsági tagok, részben pedig a járási vagy koleraorvosok látták el.

A legtöbb községben a szolgabíró fogta össze az intézkedéseket, aki maga is a kolerabizottság tagja volt. Amikor a bizottsági tagok jelentették neki az újabb megbetegedést, a szolgabíró feladata volt erről 24 órán belül értesíteni a járási orvost, aki ezek után megjelent a helyszínen, és megvizsgálta a beteget, vagy ha túl későn érkezett, a holttestet.

A kezdeti időszakban, amikor még nem tudták, hogy mire számítsanak, és a legfontosabb feladat a járvány terjedésének figyelése és korlátozása volt,

3 A Borsod. Miskolczi Értesítő című helyi lap 1872. szeptember 12-én közölte.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BAZML), IV.2402.b. Zemplén Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési iratok 1872–1905 (a továbbiakban: IV.2402.b.) 74/1873.

5 MNL BAZML IV.1902.c. Miskolc város Képviselőtestületének (Képviselőközgyűlésének) iratai, Közgyűlési iratok 1872–1907 314/1873.

valamint 1873 nyarán, amikor a járvány hirtelen súlyosabbra fordult, a heti rendszerességű jelentéstétel helyett az alispán naponta várta a szolgabírák híradását. Ezt az elvárást nem volt mindig könnyű teljesíteni, hiszen a járások mérete és földrajzi viszonyai nagyban megnehezíthették az információáramlást. Egy esetben éppen az időjárás következtében járhatatlanná vált utak miatt kérvényezte a Borsod megyei szendrei járás alsó szakaszának szolgabírája, hogy mentse fel őt az alispán a 24 óránkénti jelentéstételi kötelezettség, valamint a megbetegedettekről készített kimutatások nyolcnaponkénti betérjesztése alól, mert a jelenlegi közlekedési viszonyok közepette legalább három nap kell ahhoz, hogy ő bármiről is értesüljön. Az alispán azonban elutasította a kérelmét, s felszólította, hogy ha nem is naponta, de legalább háromnaponta küldje el a jelentéseket.⁶

A közigazgatás a járványkezelés tekintetében alapvetően a megelőzésre, nem pedig a gyógyításra helyezte a hangsúlyt, azaz a cél az volt, hogy minél kevesebb településen minél kevesebb ember fertőződjön meg a súlyos kórral. Erre a közigazgatási és az egészségügyi apparátus számát és ellátottságát tekintve mindenképpen szükség volt, hiszen egy kiterjedt járványt nem lettek volna képesek hatékonyan kezelni. Első lépésként tehát felhívták a lakosság figyelmét a tisztaság, a rendszeres szellőztetés és a fertőtlenítés fontosságára. Nemcsak az ezt ismertető szórólapokat osztották ki a lakosság között, illetve kérték fel a papokat és lelkészeket az utasítások kihirdetésére, hanem igyekeztek még a járvány megjelenése előtt kellő mennyiségű fertőtlenítő- és gyógyszerrel ellátni a községeket. Nagy tételben, központilag szereztek be a vasgálicot, amelyet aztán szétosztottak a községek között. Hogy a szegényebbek is hozzájuthassanak a szerhez, a településen nyilvánosan elhelyezett tárolókban tartották azt. Borsodban a megyei vezetés elrendelte, hogy a fertőtlenítő- és gyógyszereket ingyenesen kell kiszolgáltatni a lakosságnak, Zemplénben hasonló intézkedésre nem találtam utalást.

Második lépésként, ahogyan a járvány egyre jobban terjedt, korlátozni kezdték az emberek mozgását. Bár a korábbi járványok tapasztalata alapján lettek a határzár alkalmazásáról, az országon belül azért igyekeztek visszafogni a közlekedést. Ennek egyik hatékony eszköze a vásárok beszüntetése volt. A népesebb településeken pedig, mint például Miskolcon, csökkentették a szórakozóhelyek nyitvatartását.⁷

Az intézkedésekből kitűnik, hogy a járvány terjedését – a korszakban még uralkodó kóroktannak megfelelően – a káros kigőzölgésekkel hozták összefüggésbe, ezért a hatóságok próbálták elejét venni annak, hogy nagy tömegek hosszú időn keresztül zárt térben tartózkodjanak. Ezért is volt szükség a *Népszerű oktatás* szerint a rendszeres szellőztetésre, valamint a sárral betapasztott ablakokat is ezért bontatták ki a lakóházakban. Emiatt volt az is, hogy a szabadtéri

6 MNL BAZML IV.809.b. Borsod vármegye alispánjának iratai, Közigazgatási általános iratok 1872–1923 (a továbbiakban: IV.809.b.) 6026/1872.

7 MNL BAZML IV.809.b. 4866/1872.

rendezvények gyakrabban kaptak zöld utat a hatóságoktól, mint a zárt térben tartandók, még akkor is, ha nagy tömegek vettek részt rajta. Kivételt ez alól a vásárok képeztek, melyeket semmilyen kérelemre sem engedélyeztek.

A megelőzés tehát azért volt létfontosságú, mert koleraorvos, sőt egyáltalán orvos vagy sebész nem minden településen működött, csak ott, ahol jobban terjedt a járvány. A járási orvos körzetéhez – miként azt a neve is mutatja – a teljes járás tartozott, ezért gyakorta megesett, hogy a távolság miatt késett az újabb megbetegedés bejelentése, valamint a beteg kezelése. A megyék nagyságához és lakosságához mérten elenyésző volt az orvosok száma.⁸ Borsod esetében tudjuk, hogy 8 hatósági, 24 magán gyakorló orvossal és egy gyógyintézettel, a miskolci közkórházzal vágta neki a járványnak.⁹ Zemplén kapcsán csak annyi derül ki a jelentésekből, hogy a járásorvosok mellett (jobb esetben járásonként 2 orvos, azaz összesen 18 orvos) 17 járványorvos működött a kolera idején.¹⁰

A nagy távolságok és a sok ellátandó beteg mellett az orvosok munkáját az is nehezítette, hogy a kolera mellett számos más súlyos és kevésbé súlyos betegség is jelentkezett az időszakban. Különösen aggasztó volt a járványos méretet öltő himlő és a váltóláz (malária) erőteljes terjedése, hiszen ezek a betegségek nemcsak hogy értékes erőforrásokat vontak el a kolera elleni küzdelemből, hanem tovább gyengítették az élelmiszerhiány miatt már egyébként is gyengébb fizikumú lakosságot, a himlő pedig a halottak számát is jelentősen gyarapította.

A járási orvos felkészültségén és szakmai ismeretein sok minden múlt, hiszen neki kellett beazonosítani a betegséget, s megállapítani, hogy valóban koleráról van-e szó vagy sem. Annak ellenére, hogy 1872–73-ban már nem először találkozott a magyar közigazgatás és egészségügy a kolerával, még mindig sok bizonytalanság volt tapasztalható a diagnózis felállítása tekintetében. Az ugyanebben az időszakban szintén járványos méreteket öltő váltóláz sok esetben hasonló tüneteket produkált, mint a kolera a lefolyás kezdeti stádiumában. 1872 nyarán például a görcsökkel, hányással és hasmenéssel járó váltólázat cholera nostrasként azonosították Zemplénben,¹¹ amely a kolerának egy kevésbé súlyos, többségében felgyógyulással járó változata. Az orvosok hezitálása valahol érthető, hiszen ha tévesen koleraként diagnosztizálnak egy betegséget, az nemcsak azzal a következménnyel járhat, hogy a beteg nem a megfelelő kezelést kapja, hanem egyrészt pánikot kelthetnek a közösségben, és szigorú utasítások betartását teszik szükségessé, másrészt a beteg elkülönítésével – azaz a többi kolerás közé vitetésével – nemhogy segítenének rajta,

8 Az 1870. (1869) évi népszámlálás szerint Borsod lakossága 195 037, Zempléné 292 771 fő volt. A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Szerkesztette és kiadja az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal. Pest 1871.

9 MNL BAZML IV.809.b. 4862/1872.

10 MNL BAZML IV.2402.b. 74/1873.

11 Uo. 210/1872.

hanem épp ellenkezőleg, megfertőződik a kórral, ha korábban nem attól szenvedett.

Amennyiben a beteg valóban kolerával fertőződött meg, úgy az orvos egyrészt jelentette ezt a tényt a szolgabírónak, hogy az értesítesse erről az alispánt, másrészt 8 napon belül jelentést kellett küldenie a járás egészségügyi állapotáról a megyei tisztii főorvosnak, aki ebben az időben Borsodban dr. Bódogh Albert, Zemplénben pedig dr. Chyzer Kornél volt.

A megyék hamar szembesültek azzal, hogy ahhoz, hogy a minisztérium által előírt intézkedéseket végre tudják hajtani (fertőtlenítő és gyógyszerek beszerzése, orvosok kirendelése, betegek elkülönítése, ápolószemélyzet biztosítása stb.), nem lesz elegendő a megyei házipénztár által nyújtott fedezet, nem is beszélve a községek tartalékairól. A megyék feltehetően abban a hiszemben vágtak neki a járványkezelésnek, hogy majd menet közben, de legkésőbb utólag az állam átvállalja majd a felmerülő pénzügyi terheket. Valószínűleg ennek reményében hozta meg Borsod vármegye is azt a nagylelkű határozatot még a járvány elején, hogy a sebészek és orvosok bérét a Belügyminisztérium által megszabott 3 és 10 forint duplájára emeli.¹²

Azonban jóformán még hozzá sem láttak a járványkezeléshez, amikor megállapították, hogy a gyógyszerek árát és az orvosok napidíjait nem fogják tudni a házipénztárból fedezni. Éppen ezért a borsodi megyei közgyűlés feliratot intézett a Belügyminisztériumhoz 3000 forint – számadási kötelezettség melletti – utalványozása iránt.¹³ A belügyminiszter, Szapáry Gyula határozottan kijelentette, miszerint a kolera ellen tett intézkedésekből felmerülő mindenemű költségeket azon községek kötelesek viselni, amelyek érdekében a hatósági intézkedések tétettek.¹⁴ Tehát mindenféle, kolerával kapcsolatos kiadást azok a községek voltak kénytelenek megfizetni, amelyeknek lakossága éppen a járvány miatt keresetképtelenné vált. A belügyminiszter jogalapként az 1871. évi XVIII. tc. 131.§-ára hivatkozott, amely szerint e „szabály” alól csak abban az esetben mentesülnek a községek, ha azok vagyontalanságuk okán nem képesek fedezni a kiadásokat. Ekkor a törvényhatóság, azaz a vármegye joga és

12 MNL BAZML IV.803.a. Borsod Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872–1923 (a továbbiakban: IV.803.a.) 476/1872. A bejegyzésből kiderül, hogy a javaslatot országos szintre akarták eredetileg kiterjeszteni, s ennek érdekében feliratot is intéztek a belügyminiszterhez. Ám miután az feltehetően nem hajlott a napidíjak megduplázására (a belügyminiszteri leirat eddig nem került elő, de miután az állam továbbra is az eredeti 3 és 5 forinttal számolt, sejtethető, hogy elutasították a Borsod megyei javaslatot), a közgyűlés többnyire megelégedett a megye területére történő érvényesítéssel. Az 1873. évi augusztusi évnegyedes alispáni jelentésben viszont arról olvashatunk, hogy Kaczander Áronnak, a szendrei és szentpéteri járás főorvosának napi 10, a többi járvány és járásorvosnak viszont csak 5 forintot biztosított Bay Bertalan. Így elképzelhető, hogy fedezetihiány miatt végül a megye is letett arról a nemes szándékáról, hogy az orvosokat kiemelt bérrel jutalmazza. MNL BAZML IV.803.b. Borsod Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési iratok 1871–1891 (a továbbiakban: IV. 803.b.) 460/1873.

13 MNL BAZML IV.803.a. 534, 535, 536/1873.

14 Uo. 562/1873.

kötelessége átvállalni a terheket. S csak legvégső esetben – amikor a törvényhatóság is fizetésképtelennek bizonyul – történhet meg, hogy az államkincstár segíti ki a bajbajutottakat.

Az állami pénzügyi segítségnyújtás elmaradása általános elégedetlenséget váltott ki a megyék körében. Sáros vármegye a többi megyének pártolásra megküldött köriratában amellet érvelt, hogy nem méltányos és igazságos, hogy éppen a bajba jutottakon akarják behajtani a költségeket, hiszen a járvány „közveszély” az országra nézve, azaz elválaszthatatlan a közteherviseléstől.¹⁵ Rámutatott arra, hogy míg a marhavész elleni intézkedéseket közalapból fedezték, addig a kolera ellenieket nem kívánják. Végül pedig – mintegy utolsó érvként – az 1831. évi zempléni koleralázadás rémképét elevenítette fel. *„A fejlettség alsó fokán álló népünk, gyanakodva fogadta ezúttal is, a cholera terjedése ellen tett intézkedéseket, de ha az e részbeni költségeket e czímen viselni lesz kénytelen, és ha, – a mitől Isten óvjon – ismét hasonló csapás által sújtatnék, nemcsak az orvosi segílyt fogja visszautasítani, de jóstehetség nélkül mondhatjuk: nyílt ellenállásban fog kitörni, s féke veszt, mint féket vesztett közvetlen közelünkben, a szomorú emlékezetű 1831-ik évben.”*¹⁶

A tiltakozás ellenére az állam hajthatatlan maradt, így Borsodnak és Zemplénnek is a sokat szenvedett községekre kellett hárítania a kolerajárvány költségeit, mivel a megyei pénztárak nem tudták fedezni azt.

1874 elején ismételten rémisztő hírek érkeztek az országgal szomszédos területekről, melynek hatására – jobb félni, mint megijedni alapon – a közigazgatás nagy erővel látott neki a kolera elleni óvintézkedések újbóli foganatosításához. Hogy tavasszal meggátolják a járvány kiújulását, a belügyminiszter értekezletet hívott össze, amelyre meghívta a zempléni tiszti főorvost, korábbi járványbiztost, Chyzer Kornélt is. Arról kívánta kikérni a főorvos véleményét, hogy elegendőnek tartotta-e a koleraszabályzatban lévő óv- és gyógyintézkedéseket az elmúlt járvány során, s tenne-e hozzájuk a kolera újbóli megjelenésének megakadályozása érdekében.¹⁷ A minisztérium szoros együttműködése az egészségügyi szakértőkkel a járvány teljes idejére jellemző volt, de érdemes rámutatnunk, hogy a megyei tisztiorvossal való konzultáció – különösen a kolera által egyik legjobban érintett megye főorvosával – arra utal, hogy ezúttal a minisztérium a helyi sajátosságokat és tapasztalatokat is figyelembe kívánta venni, hogy a kolera újbóli felbukkanása esetére megakadályozható legyen a korábbihoz hasonló pusztítás.

Nem sokkal később ki is jött a belügyminisztériumi körrendelet a kolera újbóli megjelenésének eshetőségére, melyben Szapáry a következő előintézkedéseket rendelte el: a köztisztaságra fokozottan kell figyelni; a községek, amennyiben megtehetik, alkalmazzanak állandó községi orvost; hogy a költségeket fedezni

15 MNL BAZML IV.803.b. 581/1873.

16 Uo.

17 MNL BAZML IV.2405.b. Zemplén vármegye alispánjának iratai, Közigazgatási iratok 1872–1950 (a továbbiakban: IV.2405.b.) 172/1874.

tudják, több község összefogva alkalmazzon egy orvost. Felhívta a figyelmet arra, hogy a gyógyszerekkel ezúttal ne történjen visszaélés. Elrendelte, hogy a már megszokott módon a törvényhatóságok székhelyén, de lehetőleg az egyes községeknél is „járványbizottmányok” alakíttassanak, az óvintézkedések végrehajtására pedig külön ezzel foglalkozó közegek ügyeljenek. Végezetül jelezte, hogy átdolgozzák a járvány tárgyában korábban kiadott *Népszerű oktatást*.¹⁸ Ezek az intézkedések arra utalnak, hogy a megelőző járvány alatt nem ment minden jól, kevés volt az orvos, történtek visszaélések, s az óvintézkedések végrehajtása sem volt maradéktalan.

Szerencsére az előkészületek csak óvintézkedések maradtak; a kolera ezúttal elkerülte az országot.

A járvány után az özvegyek és az árvák megsegítése ugyanúgy a községekre hárult, mint a járvány teljes kezelése. Az állami pénztár állására való tekintettel ezúttal is csak a legvégső esetben, ha a községek képtelenek a feladatra, helyezték kilátásba az állami segélyezést. A törvényhatóságoknak megküldött körrendeletben az állam világossá tette, hogy az árvákról nem ideiglenesen, hanem véglegesen kell gondoskodni. *„Hazánkban kevés az iparosok száma, oda kell tehát törekedni, hogy a szegény árvák nagy része jövőjét az ipar terén találja fel, nagy fontosságú tény volna tehát, hogy az árvák ne csak testileg mentessenek meg az enyészettől, hanem szellemileg is lehetőleg kiképeztessenek azon irányban, melyen hazájoknak leginkább hasznára válhatnak.”*¹⁹ Úgy tűnik tehát, hogy a községeknek nemcsak az árvák elhelyezéséről, hanem oktatásáról is gondoskodni kellett volna, ám a körrendelet nem bocsátkozott részletekbe, s később sem került elő olyan irat, amely ezt a feladatot kibontotta volna. Pedig meglehetősen nagy reményeket fűztek ehhez. *„Ha eljő majd az idő, midőn az árvák a haza munkálkodó polgárai lettek, kipótolva leend a mostani veszteség, s ők éppúgy fogják szeretni és áldani a róluk gondoskodó hazát, mint a mennyire kétségbe vannak esve most kenyérkereső szüleik elhunytá felett.”*²⁰ Első körben csupán az árvák és az özvegyek összeírását rendelték el. Segélyezésükre adománygyűjtés indult a megyékben, ám a gyűjtőívek többnyire üresen jöttek vissza.²¹

Összességében elmondható, hogy a járvány sokkalta nagyobb veszteségeket okozott Zemplénben, mint Borsodban, sőt országos szinten is ebben a vármegyében történt a legtöbb halálozás, 13896 fő, ami a lakosság 5%-át jelentette.²² Borsodban ezzel szemben jelentősen jobb képet festenek a számok,

18 Uo. 1083/1874.

19 MNL BAZML IV.2402.a. Zemplén Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek 1872–1947 (a továbbiakban: IV.2402.a.) 425/1873.

20 Uo.

21 MNL BAZML IV.2402.b. 379/1873. A bodroglői járás szolgabírójának jelentése.

22 J. Frater Szusza: Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon. Bp. 1980. A második helyen Bihar megye szerepel 13515 fővel, míg a harmadikon Nógrád 9631 fővel. 7–10. A megbetegedettek száma Zemplénben a második legmagasabb volt Bihar után, 29518 fő.

ugyanis a 12123 megbetegedettből „mindössze” 4148 hunyt el (más adatok szerint 2786²³).²⁴

A zempléni alispán, Dókus József még az első szakaszt értékelve 1873 tavaszán a helyi viszonyokkal magyarázta a járvány szokatlanul nagy mérvű terjedését, azaz hogy sokan laknak együtt szűk helyeken, nincs megfelelő táplálék és ruházat, „*rendetlen életmód és tisztátlanság szóval a szegénység*”, amit elősegített a vasutak építése, ráadásul nincs pénz a nyomor és a tisztátalanság megszüntetésére. Pedig a járvány felfutó szakasza még csak ezután következett. A megye központjában, Sátoraljaújhelyen olyan nagy volt a halandóság, hogy a kormány dr. Grósz Lipót belügyminiszteri titkárt küldte ki az ügy kivizsgálására, „*ki is azon meggyőződéssel távozott, hogy a megyei hatóság a maga részéről megtette mindazt, mi az akkori körülmények közt hatalmában állott*” – olvashatjuk az alispáni jelentésben.²⁵

Kérdés persze, hogy mennyire megbízhatóak ezek a számok, s lehetséges-e egyáltalán az elhunytak számával mérni a járványkezelés sikerességét. A halálozási adatokat torzíthatja, hogy egyrészt, miként azt említettem, az orvosok nem minden esetben diagnosztizáltak pontosan, ráadásul nem is minden esetet vizsgáltak meg személyesen. Másrészt feltételezhetjük, hogy sokan haltak meg anélkül, hogy sem az orvos, sem a szolgabíró nem értesült róla, ily módon pedig nem kerültek be a statisztikába. Végül a statisztikai kimutatások sem mindig egyértelműek. A megyéknek háromheti rendszerességgel megküldött országos összesítésben 1873. augusztus 15-ig bezárólag Zemplénben 7732-en haltak meg kolerában, majd a november 29-én keltezett főorvosi jelentésben azt olvashatjuk, hogy az utolsó kimutatás szerint 13895 személy vesztette életét.²⁶ Miután ugyanebből a jelentésből azt is megtudhatjuk, hogy a kolera október közepén megszűnt a megyében (Borsodban szeptember végére szűnt meg), felmerül a kérdés, hogyan halhatott meg mintegy két hónap alatt több mint 6000 ember éppen akkor, amikor már a járvány lecsengőben volt?

A mezőgazdasági válság

A kolera és a tőzsdekrach árnyékában némileg feledésbe merült, hogy 1873-ban súlyos mezőgazdasági válsággal is szembe kellett néznie az országnak, amely bizonyos területeken ínséggel, sőt éhínséggel fenyegetett. A kolerához hasonlóan ez az agrárkrízis sem 1873-ban kezdődött, hanem az azt megelőző évben. 1872 júniusában ugyanis már mind Borsodból, mind Zemplénből azt jelentették a szolgabírák, hogy „*[a]ratási kilátásaink inkább szomorítók mint remény*

23 MNL BAZML IV.803.b. 537/1873

24 J. Frater Zs.: Az 1855. évi kolerajárvány i. m. 8.

25 MNL BAZML IV.2402.b. 74/1873.

26 Uo. 379/1873.

nyújtók – rendkívüli szárazság szóval kedvezőtlen időjárás [az] oka”.²⁷ Az április eleje óta tartó szárazság és a nyár elején jelentkező szokatlan forróság visszavetette az őszi és tavaszi vetések fejlődését, ráadásul a rétek kiégésével veszélybe került az éves takarmányellátás is.²⁸ A nagy meleget aztán folytonos esőzés váltotta fel, ami miatt egyrészt leálltak a mezei munkák, másrészt a sok csapadék sem tett jót a termésnek. Az aratás végül közepszerű vagy az alatti eredménnyel zárult, a kukorica és a zab teljesített a legjobban.²⁹ „Gazdasági tekintetben a járásom területén az aratás az őszi terményekre való nézve a legrosszabbnak mondható mert az elvetett magon felül alig maradt több helyeken a gazdának pár hónapi élelmére kenyérnek valója, míg ellenben a tavaszi vetemények meglehetősen jövedelmeztek, kivéve azonban a krumplici veteményt mely az allyas földekben egészen elrothadt; a széna termés is sokkal kevesebb és rosszabb mint az előtti években volt. Az őszi szántás vetés az időnkint közbejött gyakori nagy esőzések miatt is teljesen bevégeztetett, a jokori őszi vetések annyira megbokrosodtak, miszerint attól lehet tartani, hogy ha az idő továbbra is lágy lesz mint jelenleg az őszi vetések szárba fognak indulni. A marhák még mindig a mezőkön legelésznek hol elegendő táp anyagot képesek találni. Házi állataink egészsége pedig kitűnő” – olvashatjuk a bodrogi járás szolgabírójának részletes jelentésében.³⁰

A mezőgazdasági nehézségekre utal indirekt módon az is, hogy a következő év elején meginduló adóbehajtás alig haladt, az emberek ugyanis nem tudtak fizetni, mert nem volt elég termés, amit pénzzé tudtak volna tenni. Ráadásul a vásárok is fel lettek függesztve a járvány miatt, így ha még lett is volna áru, nem tudták hol értékesíteni. „[H]ogy működésöknek [ti. az adóvégrehajtóknak] a legszigorúbb eljárás dacára sincs kívánt eredménye, annak oka legtöbb helyen a múlt évi rossz termés szülte szegénység, alig lévén az egyes családoknak annyiok, mennyi a napi szükséglet fedezésére elegendő.”³¹ Annak ellenére nem volt pénzük, hogy a dohány, amelyből általában az adótartozást szokták fizetni, „meglehetősen mennyiségben meg is termett”.³² Feltételezhető, hogy ezt a bevételt inkább élelemre fordították, nem pedig adófizetésre.

Az 1873 tavaszán még biztatónak látszó terméseknek a májusi fagyok, majd a folytonos esőzés miatti áradások³³ hamar búcsút intettek. Ráadásul a sok csapadék hatására megjelent a gabonarozsda is, aminek következtében a vetés „általánosságban elveszettnek mondható. A gabona kalászkok mind üresek a legrosszabb aratásnak nézünk eleibe. Egyéb terményekre a temérdek esőzés kártékonyan hat; sok helyen a többször megnyúlt s hosszasan tartott kiöntések a réteket eliszapolták, s ha ehhez számoljuk azon nagy csapást mely hegyaljánkat a

27 Uo. 210/1872.

28 Uo.

29 Uo. 313/1872.

30 Uo. 74/1873. A bodrogi járás szolgabírójának 1873. évi I. évnegyedes jelentése.

31 Uo. A bodrogi járás szolgabírójának 1872. évi IV. évnegyedes jelentése.

32 Uo. A bodrogi járás szolgabírójának 1872. évi IV. évnegyedes jelentése.

33 Uo. 203/1873. A nagymihályi járás szolgabírójának 1873. évi II. évnegyedes jelentése.

Május 1sei fagy [által] érte, méltó aggodalommal kell a jövőbe néznünk – olvashatjuk a tokaji járás szolgabírójának jelentésében.³⁴ De hasonlókról számolt be a sátoraljaújhelyi járás szolgabírója is.³⁵ A gálszécsi járásban valamivel kedvezőbb volt a helyzet; itt a búzák június elején középszerű termést ígértek, a gabonák (többnyire a kétszerest értették alatta) és a tavaszi vetések (valószínűleg a kapások: kukorica, burgonya) viszont kitűnőek voltak. És bár a repcében és a szőlőben májusban esett némi fagykár, ez utóbbiak mégis középterméssel kecsegtettek.³⁶ Az adóbehajtás – érthető módon – továbbra is lassan folyt, „természetes következménye ez az egymást követő rossz éveknak”.³⁷

Borsodban is hasonlóan rossz évet zártak, több járásban is olyan kevés gabona termett, hogy abból nem lehetett az őszi vetést biztosítani. „[M]inden nagyítás nélkül állíthatom, hogy szakaszom területén a folyó évi termés a zab kivételével olly silány hogy a földművelő osztály ha földjeit bevetette, nem marad annyija hogy házát a folyó év végéig fentarthassa.”³⁸

Érdekes módon a szokásos IV. évnegyedes zempléni szolgabírói jelentések, melyek az aratási eredményeket is tartalmazni szokták, nem vagy alig említik a termést, inkább a kolerajárvány utolsó, lecsengő fázisáról számolnak be. Mindössze három, a sztropkói, a varannói és a homonnai járás szolgabírója jelentett komoly élelmezési gondokat, ínséget.³⁹ „Az ínség járásom területén egyenlőleg [?] mutatkozik, ezt elősegíti a pénzhiány, s abból kifolyólag a munkahiány, vásárok pangása a rossz termés, ehhez hozzájárul még az, hogy azon kevés kolompér mely megtermett, nagyobbrészt mindenütt megfekélyesedett s megrothadt, s a szegénysorsúak már most taklászra [?] szorultak; a miért tisztelettel kérem a tekintetes Alispán Urat: miszerint netalán a központban összegyűlt könyöradományokból, járásom ínségeseire valamit mielőbb kiosztani méltóztassék.”⁴⁰ Miként azt a varannói járás szolgabírójának jelentésében olvashatjuk, ezen a ponton, 1873 őszén kezdett összeérni a három válsághelyzet: a gazdasági válság miatti pénzhiány, a gazdasági válság és a járvány miatti munkahiány és a vásárok elmaradása, valamint az időjárás miatti rossz termés.

Félő volt azonban, hogy a helyzet még a jelenleginél is súlyosabbá válik, hiszen a rossz termés következtében vetésre is alig maradt gabona, ám a járvány miatt nem is volt, aki elvesse azt a keveset sem. „[M]ert a járvány miatt az őszi földek elnem készítetvén, azok vetetlen maradtak, de mag hiánya miatt be sem vethették volna, a tavaszi mag, élelem hiánya miatt részint fölemésztetett, s a mi

34 Uo. A tokaji járás szolgabírójának 1873. évi II. évnegyedes jelentése.

35 Uo. A sátoraljaújhelyi járás szolgabírójának 1873. évi II. évnegyedes jelentése.

36 Uo. A gálszécsi járás szolgabírójának 1873. évi II. évnegyedes jelentése.

37 Uo. A nagymihályi járás szolgabírójának 1873. évi II. évnegyedes jelentése.

38 MNL BAZML IV.809.b. 4591/1873. A szentpéteri járás felső szakasza szolgabírójának jelentése.

39 MNL BAZML IV.2402.b. 379/1873. A sztropkói, a varannói és a homonnai járás szolgabírójának 1873. évi IV. évnegyedes jelentése.

40 Uo. A varannói járás szolgabírójának 1873. évi IV. évnegyedes jelentése.

*még kevés lehet fel fog emésztetni; ahhoz képpest nagyságos alispán úr – járásom ínségeseinek a segély a vagy kölcsönként nyerendő pénzből nem pénzre, hanem kölcsönképpen vető magra lesz szüksége, mert a ki nem vet, az nem arat; mi ha bekövetkezik, csak akkor lesz ínség felső zemplénbe.*⁴¹

A rossz minőségű, illetve elégtelen mennyiségű élelmiszer az emberek fizikai állapotának leromlásához vezetett, s a megyei vezetés egyre inkább amiatt kezdett aggódni, hogy valamilyen újabb járványos betegség üti fel a fejét. *„Tény az, hogy a nép éhezik, nem bír elegendő tápszerekkel testének ép fenntartására, s igen sok községekben láthatók egyes egyének, felnőttek és gyermekek, kiknek külleme: a halavány sápadt bőrszín, beesett szem és elsoványodott, elgyengült test, arra mutat, hogy ez éhséggel küzd; mert azon eledel a mivel ő magát még táplálkozik rossz minőségű és igen csekély mennyiségű, ámbátor ezen hegyek közt lakó nép úgyis rendesen zabkenyérrel él, de jelenleg ez sincsen és ha van, ez igen kevés”* – számolt be a sztopkói járás orvosa. A váltóláz mellett, mely a kolera idején is nagy intenzitással terjedt, az éhtifusz megjelenésétől tartottak leginkább. Ezért vagy élelmiszer-adományt, vagy pedig ínségmunka-lehetőséget kértek a szolgabírók az alispántól,⁴² mert csak a leggazdagabbak engedhették meg, hogy élelmet vásároljanak, a többség inkább családotól levándorolt a délebbi területekre munkát keresni, vagy maradt és koldult.⁴³

Az idő előrehaladtával sajnos nem lett jobb a helyzet, az említett járásokban tovább súlyosbodott az ínség, míg az ínség által nem érintett járásokban a hideg, esős időjárás okozott problémákat: fagykár, áradások, állatok pusztulása.⁴⁴ A nagymihályi járás szolgabírája számszerűen is közölte a kár nagyságát: árvíz borított el 8291 hold szántóföldet, 9146 hold rétet és 5968 hold legelőt, a fagy pedig 13191 hold vetést tett tönkre. A kár mértékét 810 120 forintra becsülte.⁴⁵ Egyedül a gálszécsi járásban jelentették a vetések kedvező állását.⁴⁶

A belügyminiszter jelentést is tett a képviselőháznak a mutatkozó ínségről, ám mivel az nem öltött országos méreteket, ezért úgy határoztak, hogy *„a mennyire erejük engedi, első sorban a községek hívatvák a szükség enyhítésére, másodsorban a törvényhatóságok feladata erről gondoskodni, s csak harmad vonalban kötelessége az államnak ahhoz segéllyel járulni”*.⁴⁷ Megoldásként ínségmunkát javasoltak a munkaképesek számára, akik pedig nem tudtak dolgozni, azokról a közösségnek és a községnek volt feladata gondoskodni. A képviselőház javasolta a községeknek, hogy vessenek ki pótagót, s abból fedezzék az

41 Uo. 10/1874. A sztopkói járás szolgabírájának 1874. évi I. évnegyedes jelentése.

42 Uo. 84/1874. A sztopkói járás szolgabírájának jelentése a járása területén uralgó éhtifuszról.

43 Uo. A sztopkói járás orvosának jelentése az éhtifuszról.

44 Uo. A tokaji, a bodrogközi, a sátoraljaújhelyi, a szerencsi és a nagymihályi járás szolgabírájának jelentése.

45 Uo. A nagymihályi járás szolgabírájának jelentése.

46 Uo. A gálszécsi járás szolgabírájának jelentése.

47 MNL BAZML IV.2402.a. 1/1874.

ínségesek ellátását, de emellett felhatalmazást adott a kormánynak arra, hogy mérsékelt kamatra, könnyű visszafizetési feltételek mellett kölcsönt nyújtson a törvényhatóságoknak közmunkák létesítésére. E célból első körben 1 millió forintot bocsájtottak a kormány rendelkezésére, melyből 6%-os kamattal, 4 vagy 5 évre nyújtanak majd kölcsönöket.⁴⁸

A Zemplén megyei törvényhatósági bizottság meglehetősen felháborodva reagált a kormány hozzáállására, s válaszukban amellett érveltek, hogy éppen az ínség parciális jellege miatt kellene országos pótdátot kivetni, hogy ne *„egyedül azokra rovassék polgártársaikat is tartani, és segíyezni kiket önmagukat is az ínség baja majdnem elviselhetetlenül meglátogatott”*. Mivel sem a községek, nem pedig a megye nem volt olyan anyagi helyzetben, hogy segíteni tudott volna a szegényein, ezért állami segélyért folyamodtak. Alapvetően vissza nem térítendő segélyt kértek a képviselőháztól, de ha ezt nem adják, akkor hajlandóak lettek volna a kölcsönt is elfogadni *„azon kikötéssel azonban, hogy a költsön úgy, miként az 863 évben is történt, kamattal adassék, a visszafizetés pedig, tekintettel a megye súlyos anyagi körülményeire, és mert a tavaszi vetőmagnak hiánya, s az őszi vetések kérdéses volta miatt hihetőleg a jövő pár év is a megyére felettel súlyos leend, nem 4-5 év, de 5 év kezdődvén, az a további 5 év alatt legyen teljesíthető”*.⁴⁹ Az alispán ezek után 50 ezer forintnyi segélyt, ennek nem engedélyezése esetére ugyanennyi kamatmentes kölcsönt kért a Belügyminisztériumtól.⁵⁰ A minisztérium azonban nem volt hajlandó belemenni az alkuba, a kért összeget 6%-os kamattal 4 évre adta volna csak. Mivel sem a kamatmentességet, sem pedig a hosszabb futamidőt nem sikerült kicsikarnia a zempléni megyevezetésnek, ezért visszaléptek a nagy összegű kölcsön kérvényezésétől, mondván *„a munkaképesekre nézve az ínség oly súlyosnak, mint azt eleinte képzelni lehetett nem is bizonyult”*.⁵¹ Mindössze a munkaképtelenek segélyezésére kértek 10 ezer forintnyi kölcsönt a törvényhatóság, azaz a megye adófizető lakosságának terhéül. A Belügyminisztérium engedélyezte a kölcsönfelvételt ezzel a feltétellel,⁵² és – talán hogy ne tűnjön annyira keményszívűnek – 1000 forint vissza nem térítendő segélyt ítél meg a megyének.⁵³ Mire azonban a minisztérium folyósította volna a kért összeget, az ínség – egészen váratlanul – megszűnt, legalábbis a bizottsági jegyzőkönyv szerint, s emiatt a 10 000 forintnyi ínségkölcsön felvétele is okafogyottá vált.⁵⁴ Hogy ez valóban így történt-e, vagy csupán daczból mondták vissza a kölcsönt, nehéz megmondani, mivel egyrészt több járásból is a korábbiaknál kedvezőbb aratásról számoltak be 1874-ben, ugyanis a kora

48 Uo.

49 Uo.

50 MNL BAZML IV.2402.b. 10/1874. Alispáni 1874. évi I. évnegyedes jelentés

51 MNL BAZML IV.2402.a. 78/1874.

52 Korábban azt kérték, hogy a törvényhatósági bizottság tagjai vállalják a felelősséget a kölcsönért. Uo. 1/1874.

53 Uo. 86a/1874.

54 Uo. 202/1874.

nyári csapások ellenére az aratás a legtöbb járásban középszerűen zárult, ami éppen elegendő termést biztosított ahhoz, hogy a lakosság elkerülje az éhezést. Ráadásul a legtöbb, az ínség miatt délre vándorolt család is a „középszerűnél jobb keresettel tért vissza hazájába”, ami biztosította, hogy a jövő aratásig elegendő élelemmel legyenek ellátva. Egyedül az uzsorások okoztak komoly problémát, akik a múlt évi rossz termés miatt megelőlegezett pénzt vagy élelmiszert 100%-nál magasabb kamatokkal követelték vissza, s az Alföldről visszatérőktől még útközben lefoglalták a pénzt, vagy elhordatták a mezőről a termést.⁵⁵

Másrészt viszont egy december eleji bejegyzésben arról olvashatunk ugyanebben a jegyzőkönyvben, hogy a szerencsi járásban az 1873. évinél is rosszabb aratás következtében oly nagy az ínség, hogy a szolgabíró az adóvégrehajtások beszüntetését kéri.⁵⁶

A pénzügyi válság

1872 nyarán Temes vármegye átiratában arról olvashatunk, hogy a kedvezőtlen időjárás miatt a mezei munkák szünetelnek, ráadásul „épen ezen rossz viszonyok s kedvezőtlen kilátások folytán a kereskedés egyes ágai, az üzletek, s a szegény nép egyrésznének keresetforrását képező vállalatok is paragon tétlenül hevernek”.⁵⁷ Ekkor még Borsod és Zemplén megyében nem találkozunk hasonló bejegyzéssel, a hatóságok csak a rossz természettel és az ősszel megjelenő kolerával vannak elfoglalva, viszont a járvány miatt beszüntetett vásárok előrevetítik a gazdasági problémákat. Egy évvel később azonban már egyre sűrűbben panaszkodnak pénz- és munkahiányra, a fellépő drágaságra,⁵⁸ ami többek között a rossz termés miatt ínséges állapotba került lakosság kilátásain rontott jelentősen, mivel a kedvezőtlen aratás miatt kiesett keresetüket nem tudták másféle munkával pótolni. Valószínűleg ebben már az 1873 májusában beütő bécsi tőzsdekrach is szerepet játszhatott, s nem csupán a mezőgazdaságban mutatkozó válsággal magyarázható a munkahelyhiány. Ezt azonban egyszer sem mondják ki, hanem a pénzügyi/kereskedelmi válságot a megyei és községi hatóságok a kolera és az ínség által keletkezett válsághelyzet részeként próbálták meg kezelni.

Miként fentebb volt róla szó, az ínségesek munkához juttatása a községek, illetve amennyiben azok nem képesek rá, a törvényhatóság feladata volt. A

55 MNL BAZML IV.2402.b. 202/1874. A homonnai járás szolgabírójának jelentése.

56 MNL BAZML IV.2402.a. 342/1874.

57 MNL BAZML IV.2402.b. 365/1872.

58 Uo. 379/1872.; „A már majdnem egy év óta folytonosan dühöngő s hazánkat nagy mérvben pusztító hányszékelési járvány oly rossz hatással van az országra s az ország egyes lakosaira, hogy az már alig elviselhető; az évi rossz termések, az elemi csapások sorozata, a munkás kezek hiánya szülte drágaság, az ezzel egyidejű pénzhiány oly annyira meglátította az ügyis elcsüggedt nép közt fennálló testvéri kapcsolatokat, hogy már a társadalmi rend is majd nem szétbomlásnak indult;” Részlet a sátoraljaújhelyi iparosok vásárok visszaállítása iránti kérelméből. MNL BAZML IV.2405.b. 4735/1873.

képviselőház is azt javasolta Zemplén megyének, hogy írják össze a községi, megyei vagy társulati munkalehetőségeket, és a községekre kivetett pótagóból befolyó összegből foglalkoztassák a munkaképes ínségeseket.⁵⁹ Az általános szükség fokozódásával a tehetősebbek tartalékai is kezdtek kifogyni, így már ők sem tudták lakóhelyük szegényeit támogatni.⁶⁰ 1874 tavaszán a gyarapodó nehézségek miatt a Zemplén megyei alispán az adóvégrehajtások beszüntetését kérte a Pénzügyminisztériumnál. *„A járások összes szolgabírái a termények rosszaságáról, a személy különösen pedig a vagyon megtámadott voltáról, a pénz és keresethiányról, az ínség és kiválóan a szükség nevedő voltáról tesznek említést, mely elősorolt s több általuk felhozott okoknál fogva, az adóvégrehajtásnak az aratás bevégezéséig leendő felfüggesztését a magas ministeriumnál kérelmezni véleményezik”.*⁶¹ 1874 májusában már arról olvashatunk, hogy a Bodrogközben be is szüntették az adóbehajtást a földművelő nép körében, azonban az iparosok és a haszonbérlők ellen továbbra is zajlik, csekély eredménnyel.⁶² Hogyan is tudtak volna adót fizetni az iparosok és a kereskedők, mikor nem volt kereslet a termékeikre? Az iparosok egy része a vasútnál próbált munkát találni,⁶³ a kereskedelem pedig – miként azt a homonnai járás szolgabírája jelentette – kizárólag a fogyasztási cikkekre, elsősorban a gabonára terjedt ki, melyet Galíciából és a dunai fejedelemségekből szállították be az élelmiszerhiány enyhítésére.⁶⁴

A kör kezdett egyre ördögibbé válni: a rossz termés miatt nem volt mit enni, elvetni és eladni, a kínálat hiánya miatt a vásárok a járvány után sem bővelkedtek az árukban, de kereslet sem nagyon mutatkozott, hiszen az embereknek nem volt pénzük. Hiába lett volna most már munkaerő a kolerából és egyéb járványos betegségekből való felgyógyulás után, még alacsony napszám mellett sem foglalkoztatták őket, *„mert az eddigi munkaadók is érzik a szükségét”.*⁶⁵ Ezek után egyáltalán nem meglepő, hogy az egyik, ínség által leginkább sújtott zempléni járásból, a varannóiból vándoroltak ki elsőként Amerikába 1875 elején.⁶⁶

Eddigi kutatásomból az látszik, hogy bár járásonként eltérő mértékben, de összességében súlyosan érintette mind a kolera, mind pedig az agrárválság Borsod és Zemplén vármegyét. A hatóságok igyekeztek eleget tenni a járvány miatt kiadott miniszteri utasításoknak, de az egészségügyi személyzet csekély száma, valamint a pénzügyi segítség teljes hiánya miatt kevés sikert ért el, amennyiben a halálozások számát nézzük. A járvánnyal párhuzamosan zajló,

59 MNL BAZML IV.2402.a. 1/1874.

60 MNL BAZML IV.2402.b. 10/1874.

61 Uo. 84/1874.

62 Uo. A bodrogközi járás szolgabírájának jelentése.

63 Uo. A homonnai járás szolgabírájának jelentése.

64 Uo. 202/1874. A homonnai járás szolgabírájának jelentése.

65 Uo. 84/1874. A varannói járás szolgabírájának jelentése.

66 MNL BAZML IV.2405.b. 1840/1875.

majd azt követő ínség esetében is csak saját erejére támaszkodhatott mindkét megye, a kialakult helyzeten csak tovább súlyosbított a pénzügyi válság, amely a pénz-, hitel- és munkahiány révén egészen beszűkítette a hatóságok és a lakosság mozgásterét.

E hármás válsághelyzet a két vizsgált megye közül Zemplént viselte meg jobban: a rendkívül magas kolerahalálozás és az elhúzódó ínséghelyzet s az ennek következtében kialakult általános elszegényedés jelenthette azt az alapot, amely végső soron az Amerikába való tömeges kivándorláshoz vezetett.

Felhasznált szakirodalom és források

8 Órai Újság, 1938. szeptember 16.

A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Szerkesztette és kiadja az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal. Pest 1871.

J. Frater Zsuzsa: Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon. Bp. 1980.

Kövér György: Válság válság hátán: a 19. század. In: Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok Magyarhonban a 19. és 20. században. A szombathelyi Mediawave Fesztivál keretében 2010. május 5-én megrendezett tudományos konferencia előadásai. Szerk. Katona Csaba. Szombathely 2011. 11–23.

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának (MNL BAZML) vonatkozó fondjai

Sipos András: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. In: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. Szerk. Gyáni Gábor. Bp. 1998. 121–122.